

О. О. Шостак

Рівненський державний гуманітарний університет

**Ревізія мілітарної парадигми
в діалогії Ігоря Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею»**

Шостак О. О. Ревізія мілітарної парадигми в діалогії Ігоря Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею». У статті розкрито особливості воєнного нарративу романів І. Качуровського «Шлях невідомого», «Дім над кручею». З позицій меморативних студій автор аналізує полеміку діаспорного письменника з мілітарними міфами соцреалізму: священної «вітчизняної» війни, захисника-патріота, переможного «визволення», «морально-політичної єдності радянського суспільства» та ін. Відзначено роль травматичного чинника у відтворенні досвіду війни.

Ключові слова: моделі пам'яті, воєнний нарратив, травматичний досвід, радянський мілітарний міф, національна ідентичність.

Шостак О. А. Ревизия милитарной парадигмы в диалогии Игоря Качуровского «Путь неизвестного» и «Дом над обрывом». В статье раскрыты особенности военого нарратива романов И. Качуровского «Путь неизвестного», «Дом над обрывом». С позиций меморативных студий автор анализирует полеміку діаспорного писателя с милитарными мифами соцреализма: священной «отечественной» войны, защитника-патриота, победного «освобождения», «морально-политического единства советского общества» и др. Отмечена роль травматического фактора в воспроизведении опыта войны.

Ключевые слова: модели памяти, военный нарратив, травматический опыт, советский милитаристский миф, национальная идентичность.

Shostak O.O. Revision of military paradigm in the novels by Igor Kachurovsky «Way of unknown» and «The house over the cliff». The article discloses features of military narrative of the novels by I. Kachurovsky «Way of unknown» and «The house over the cliff». From the positions of memorative studios author analyzes polemics of diaspora writer with military myths of social realism: sacred «world» war, defender-patriot, victorious «liberation», «moral-political unity of Soviet society» etc. The role of traumatic factor in reproduction of war experience is noted.

Key words: models of memory, military narrative, traumatic experience, Soviet military myth, national identity.

Проблеми феномену колективної пам'яті перебувають у центрі уваги соціогуманітарних студій. В Україні формування меморіального простору пов'язане з розбудовою національно-культурного нарративу на протипагу практикам офіційних комеморацій. Зокрема, наша держава постала перед необхідністю конструювання нової моделі пам'яті про Другу світову війну, яка протиставлена ідеологічному міфотворенню. На думку В. Гриневича, в українській меморативній стратегії потрібно поєднати засудження гітлерівського і сталінського тоталітарних режимів із концепцією гуманізму, взаємної відповідальності за вчинені злочини та дегероїзації війни [2:64]. Така модель передбачає зміну пріоритетів у відтворенні мілітарного досвіду – шлях від тріумфу до травми.

Художня література забезпечує функцію збереження і трансляції пам'яті та, на жаль, досить часто потрапляє в залежність від політичних орієнтирів, які як базові соціальні рамки визначають її меморативну стратегію. Тому версія героїчної війни в каноні соцреалізму – вдалий інструмент національної амнезії. У мілітарному

полі радянської літератури витворено міф справедливої, визвольної, священної війни (класичний твір – роман «Прапорonoсці» О. Гончара). Армія-переможниця постає носієм вищої істини. Звертається увага передусім на героїзм солдат, а травматичний досвід виліміновано з художнього простору текстів. Проте еміграційна література й еґодокументи слугують перезавантаженню пам'яті: деміфологізують канонічний образ війни та утверджують національний проект ідентичності, актуалізуючи травматичні топоси – біль, страждання, страх.

Прикметно, що в сучасному літературознавстві відбувається ревізія мілітарного досвіду, що стає актуальним напрямом досліджень. Переосмисленню воєнного нарративу присвячені праці І. Захарчук, Н. Колошук, Ю. Мариненка, І. Набитовича, В. Хархун. Серед творів, які декларують альтернативні інтерпретаційні модули війни – діалогія еміграційного письменника Ігоря Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею». Аналізуючи ці тексти, дослідники

наголошують на їх автобіографічній основі, характеризують тематику, проблематику, сюжетно-композиційні особливості, жанр. Відтак мілітарний дискурс романів потребує ґрунтовного осмислення в контексті меморативних студій і реструктуризації воєнної парадигми української літератури.

Мета статті – з'ясувати особливості представлення досвіду війни в діалогії Ігоря Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею», зацентрувавши увагу на ревізії соцреалістичних міфів і перекшталтуванні моделі пам'яті з опорою на травматичні топоси.

У романах І. Качуровського знівельовано героїчний ореол «вітчизняної» війни. У мілітарній площині текстів на перший план виведено концепти страху, травми, смерті. Уже семантика назв творить контрастну вісь до апології війни. У першій частині діалогії «Шлях невідомого» центральним виступає хронотоп дороги, який окреслює мотив утечі на протигагу активній участі в бойових діях. А роман «Дім над кручею» розгортає мілітарний нарратив крізь досвід окремої родини. Причому сім'я як духовний центр і сакральний захисний бар'єр протиставлена офіційному міфу «великої родини», що панував у радянській літературі. У зображенні війни автор уникає масових батальних сцен, надаючи перевагу відтворенню життя під окупацією. Художній простір текстів локалізований довкола українських реалій: події в діалогії розгортаються передусім на Чернігівщині. Кодифікація образу України має виразно полемічну настанову щодо літератури соцреалізму.

І. Качуровський деміфологізує романтично-патетичну концепцію війни, взявши правду за наскрізний естетичний критерій. Натуралістичну образність автор поєднує зі сповідально-ліричною складовою. Головний персонаж – син розкуркулених батьків, інтелігент, дезертир. У самототожності героя визначальний пацифістичний чинник: Ремез відмовляється захищати тоталітарний лад, який знищив його сім'ю, тому тікає від фронту, потрапляє в народне ополчення, партизанський загін, згодом – у табір військовополонених, але долає всі небезпеки і повертається до рідного дому.

Головного героя звинувачують за втечу від мобілізації: «Гаж якби не ви і не подібні до вас зрадники і боягузи, ніякий ворог не переступив би священних кордонів нашої соціалістичної батьківщини» [7:119]. У відповідь на тенденційну тоталітарну риторіку Ремез стверджує, що має зовсім іншу батьківщину, хоча й не вживає слова «Україна». До кінця діалогії його ім'я залишається невідомим, що засвідчує чітку опозицію героя до режиму, який провадив політику мілітаризації свідомості та змушував весь час «з кимсь битись, звідкись тікати [...], і, головне, мовчати, щоб ніхто не догадався, що в тебе є – минуле» [6:5]. В. Гриневич наголошує, що причину радянської

воєнної катастрофи в 1941 р. слід пов'язувати з опозиційними до офіційної політики настроями населення, на формування яких значною мірою вплинула психологічна травма від трагічних подій 1933 р. [1:21]. Таке «фізноголосся» реміфологізує стереотип «морально-політичної єдності радянського суспільства», що відзначено в романах письменника-емігранта. Зрозуміло, що в соцреалістичному каноні пацифістські ідеї населення як протест репресивним заходам тоталітарного режиму були табуованою темою.

Письменник здійснює подвійне кодування війни, омовлюючи травми довоєнного періоду та сучасний мілітарний досвід. У романах відчитуємо згадки про колективізацію, голодомор, репресії. При цьому автор не лише фіксує факти, а й іронізує, вдаючись до метафор: «Тополі винищили, мабуть, за націоналізм – щоб не нагадували поетам за Україну»; «Солов'їв на Україні майже не залишилося: їх розкуркулили разом з нами в тридцятому році, коли порубали сади й левади» [6:58–59]. І. Качуровський означає також вплив репресивних заходів на кризу національного генофонду: «А те покоління, що росло за голоду й терору, вже не надавалося для боротьби: буквально за кількома винятками всі вони, і хлопці й дівчата, були асексуальними істотами – муравлиними рабами або робочими бджолами...» [6:130]. У романах піддано ревізії архетип батька народів – Сталіна, політика якого призвела до масштабних травматичних наслідків для України. Головний герой, у силу трагічних обставин ставши свідком комуністичного мітингу, був готовий прийняти найстрашнішу смерть і молився, щоб не чути «проклятого імени» вождя [6:198].

У діалогії оприявлено досвід чоловічого страждання, що не вписувався в канонічну модель війни. Так, образ військовополонених маркований через іпостась жертви: «Два-три рази на день нас шикували по три, перераховували і контролювали: хто був у чоботах – роззували, хто мав хутряний одяг – роздягали, у кого була тепла шапка – знімали її» [7:40]. За вбивство німця розстрілювали десять полонених, а за втечу – всіх членів групи.

Мілітарний міф І. Качуровського презентує також маргіналізований травматичний досвід війни в етнонаціональному вимірі, зокрема мова йде про долю євреїв та циган. Пропишуючи факти геноциду, ініційованого нацистським режимом, автор акцентує увагу на міжетнічних інтеракціях – передусім, аналізує ставлення українців до жертв репресій. Одні раділи їхній загибелі, інші боялись запропонувати притулок. Випадки співчуття та взаємодопомоги були поодинокими. Під час війни норми моралі поступались проблемам фізичного виживання.

У романах деміфологізовано героїчний образ захисника «вітчизни», який має різні іпостасі: народний ополченець, червоноармієць, партизан.

Як зауважує головний герой, так зване ««ополчення» складалося з недолітків, підстаркуватих, півінвалідів і, в кращому випадку, з невеликих дезертирів і симулянтів, як я» [7:15]. Це були цивільні жителі, які однаково боялися розстрілювати і загинути в бою. Народне ополчення відзначалося поганим озброєнням, низьким рівнем самоорганізації та відсутністю належного керівництва. З перших сторінок роману «Шлях невідомого» піддано профанації й образ Червоної армії. У полі зору автора – частини, які відступають: «Зброї нема, на кількох одна гвинтівка; пайок – склянка пшона на два дні [...]. Два місяці не міняли білизни» [7:12].

Героїзм та ідеалізація відсутні і в описах бойових дій. І. Качуровський наголошує на марності жертв. Серед загиблих було багато зовсім юних, ніхто не підбирав пораниених. Трупи з поля бою звозили запряжені в шлейки жінки, тому що всіх чоловіків мобілізували. Типовими для Червоної Армії були й «сутички між своїми» [7:26]. Апогеєм представлення профанного виміру війни є відтворення в «Домі над кручею» картини бою між німецькою дивізією СС і радянською жіночою «дивізією СС», сформованою з сифілітичок. Свідок описує жахливу натуралістичну сцену, як народжують мертві жінки: німці «бачать, справді, труп рожає. Один, другий, третій, по всім полі пошматоване людське м'ясо, без рук, без ніг, без голів, випинається животами вперед – рожає...» [6:73]. Цей мілітарний образ десакаралізує війну, що призводить до профанації материнства, життя загалом і вивищує над усім культ смерті.

Реміфологізації офіційної версії героїчної війни слугує також введення в контекст мілітарних символів буденних життєвих дрібниць. Описуючи бої під Тімом, автор іронізує: «І так хлопці до тих атак звали: один з кулемета строчить, другий курку на обід общіпує...» [6:69]. Через іронію трагічне втрачає звичний пафос, що в цілому нівелює героїку війни. Як зазначає П. Сорока, поєднання трагічного з потворним, часто відтвореним через призму іронії або сарказму, характерне більшості мілітарних сцен у диалогії [9:9]. А принципова неіронічність – прикметна ознака соцреалістичного канону.

У творах «Шлях невідомого» і «Дім над кручею» розкрито непарадне обличчя червоних партизан. Насильство, грабунки, розпуста – провідні маркери у змалюванні радянського підпільницького руху. Від початку війни місцеве населення негативно ставилось до партизан. Селяни, зустрівши групу радянських парашутистів, одних покололи вилами, інших – здали німцям [6:45]. Ця подія – ще один аргумент на підтвердження тези В. Гриневича про те, що українське суспільство не стало тоталітарним, тому що продукувало ідеї, настрої, відмінні від запропонованих державною ідеологією. Причому дослідник зауважує, що саме народна селянська

культура перешкоджала формуванню радянської ідентичності [1:20].

Головний герой потрапляє до партизанського з'єднання Федорова, досвід перебування в якому описує так: «Я бачив, як здирали шкіру з живого німця, за якого було потім розстріляно сто ні в чому не винних мешканців найближчого села. Бачив, як знайшли замерзлого чи, може, вбитого, а потім зледенілого німецького солдата. Йому відрубали ноги і пальці рук і внесли до хати, щоб розморозити і стягти з ніг чоботи, а з пальців – золоті обручки. Я бачив, як розстрілювали трьох таких, як я, хлопців, що верталися з полону чи просто з “окруження” додому» [7:87]. Таким чином, насильство – провідний імператив радянського мілітарного героя.

У романі «Дім над кручею» відтворено напад радянських партизан на село. Образи закатованих старости, на кишках якого повісили табличку з написом: «Сдесь советская власть. Немцам, старостам и полицаям в ход воспрещаеца» [6:135], юної дівчинки Зіни, яка померла через крововтрату від двадцяти порізів на тілі, та розіп'ятого священника моделюють страшні реалістичні картини війни, що підривають її героїчний сакральний ореол, присутній в офіційному каноні, і увиразнюють антигуманну суть тоталітарного режиму. Варто відзначити, що автор оприявнює феномен індивідуальної смерті, відсутній у творах соцреалізму.

Одна з новел твору «Дім над кручею» має символічну назву – «Червоне свято». У ній іде мова про жорстокі розправи партизан над полоненими з подальшими розвагами та пияцтвом. Підпільники вдавались до насильства не лише стосовно живих, а й глумились над мертвими: «[...] вийшли хлопчики – троє в ряд, разом підійшли до закопаних і поскидали штанята» [6:200]. Так проведено паралель між концептами свята і війни.

І. Набитович, аналізуючи дискурс сакрального в мілітарному наративі диалогії І. Качуровського, звертає увагу на твердження Р. Кайуа про те, що війна в сучасному світі – еквівалент первісного свята. Цим подіям характерна низка спільних рис – порушення законів, розтрата, оргії, насильство, радість руйнування: «[...] і на святі, і на війні дозволено вчинки, які в інший час вважають відвертим блюзнірством і найнепрощеннішими злочинами: тут раптом прописано інцест і схвалено вбивство» (переклад мій – О. Ш.) [5:280]. Причому позбавлення життя на полі бою прирівнюється до жертвопринесення. Війна культивує презирство до смерті й наругу над тілами вбитих. Але якщо свято лише імітує загибель світу з надією на його майбутнє оновлення, то війна – це апокаліптичний триумф смерті.

І. Качуровський деконструє радянський міф «визволення». У романі «Дім над кручею» вказано, що всіх, хто співпрацював із німцями, зокрема старост, поліцаїв, перекладачок і їх рідних,

вважають зрадниками батьківщини і вбивають. Так, у рідному селі головного героя було повішено п'ятьох людей, у тому числі – його матір. Чоловіків зі звільнених територій забирали у штрафні батальйони на фронт: «Мобілізували, погнали, дали кой-кому уніформу та гвинтовки з двома патронами» [6:262]. Отже, постать захисника вітчизни досягається через проекцію ворога мирного населення.

У текстуальній площині еміграційних романів нову інтерпретацію отримує магістральна в каноні соцреалізму опозиційна схема героїв та ворогів. Традиційний мілітарний герой у творах відсутній. Його кшталтування відбувається в межах ціннісної ієрархії. Син Сергія Ремеза підробляє паспорт єврейській дівчині з надією на її порятунок, організовує у своєму селі загопи самооборони – таким чином, лише морально-етичний вимір надає його постаті героїчних ознак. А мілітарні образи червоноармійця, партизана піддані ревізії, до того ж окреслені в категорії «ворога зі своїх». До речі, не всі українці, як головний герой, сповідували самостійницькі ідеали. Симпатії частини «людей обиджених», не здатних до активного опору, були на боці партизан, яким вони й видали молодого Ремеза. Так відзначено проблему розколу національної ідентичності. Натомість іпостась чужинця як Іншого не завжди кодифікується в означенні ворожої сутності. Населення позитивно сприймало італійських солдат на протигагу німцям і мадярам. У творах також вимальовується образ компромісної самототожності, що мала виразно негативне маркування в літературі соцреалізму: дезертири, біженці, старости, поліцаї, добровільно вивезені за кордон оstarбайтери.

На рівень ворога виведено радянський і німецький тоталітаризми, рівнозначні за своєю злочинною суттю. Якщо раніше в німцях бачили визволителів, то життя під окупаційним режимом призвело до розчарування. Лише на відміну від соцреалістичної моделі ворог постає самодостатньою фігурою, а не демонізується й подається в рамках абстрактних кліше. Філософське осмислення цієї проблеми репрезентовано через образ божевільної, котра у вінчальній сукні, співаючи «Ісаїя, лікуй!», бігла назустріч німцям як армії Гітлера-месії. Але отримавши поранення, вона сказала з іронією: «А я думала – це наші...» [7:33]. О. Дзюба-Погребняк зазначає, що подібні містичні екзальтації як породження «масових неврозів доби війни» відтворюють «психічний стан травмованих нею людей» [3:202].

Керуючись ідеєю про те, що на війні нема переможених і переможців, а є лише принижена людина, І. Качуровський окреслює як пріоритетний образ жертви. У цьому контексті доцільно звернути увагу на трансформацію жіночої іпостасі. Мілітаризована фемінність інтерпретується автором як вимушена модель поведінки в умовах

війни. Кохана Ремеза, дочка репресованого художника Ніна, коротко підстрижена, у чоловічому одязі, з карабіном, у рідному селі героя, готуючись до шлюбу з ним, перетворюється на берегиню домашнього вогнища: допомагає по господарству, переодягається в жіночий стрій («рясна спідниця»). Таким чином, Ніна знаходить традиційну матримоніальну нішу, якої її позбавила війна. У жіночій іпостасі письменник також виокремлює постать матері-страдниці, яка з надією все-таки чекає з війни загиблого сина. У творах омовлено ситуацію статевого насилля над жінкою, перетворення її на трофей переможців. При німцях діяли будинки розпусти, але й радянські визволителі утвердження на своїй території пов'язували з підкоренням жінки. Вагітна дружина ветеринара розповідала в розпачі: «Я краще в Берліні останньою проституткою буду!.. Та не каліchte, кажу, хоч дитину!.. А вони... шестеро...» [6:264]. Поряд із постаттю страждаючої жінки в діалогію введено образ дитини війни, провідні маркери в кодифікації якого – сирітство, голод, беззахисність. У «Домі над кручею» йдеться про складні умови виживання дітей-сиріт у безлюдному селі над Десною, у якому німці організовували полювання.

У романах розкрито інтровертний вимір війни. Автор досліджує психологічний стан людини в межовій ситуації (засудженої до страти або очевидця загибелі інших). Жертва, як правило, відчуває жах, «подих смерти», пригадує в критичні моменти своїх рідних, втрачає природні больові реакції, здатність мислити. Головний герой, який потерпав від зубного болю, байдуже сприйняв звістку про роз-стріл двадцяти полонених. Але психічне потрясіння від страху перед власною смертю перемогло фізичні страждання. Ремез пригадав про хворий зуб лише тоді, коли переконався, що його не ведуть на страту. Цей феномен І. Качуровський обіграє в контексті полеміки з твором В. Винниченка «Глум», у якому відзначено, що «психічні страждання поступаються перед муками тіла» [7:34]. Людина на грані життя і смерті спрямована передусім на власне виживання. Страх і голод як центральні психофізіологічні стани змушують її керуватись інстинктами. І. Качуровський відтворює епізод про те, як полонені, перебуваючи без їжі та води у збірному таборі-котловані, затягли туди коня і «як звірюки» «руками роздерли» [7:54]. У межовій ситуації дуже непросто залишитись людиною.

Поруч із сакральним топосом родини, що означає автономію індивідуального виміру, допомагає зберегти людське обличчя у воєнні часи, альтернативою одержавленому простору виступає ритуально-обрядова модель буття як підґрунтя української селянської культури. І. Захарчук зауважує, що ритуал акумулює в собі духовну основу і слугує засобом утвердження культурних практик, які профанує війна [4:326]. У діалогії

відзначено вагому роль ритуалу в житті чернігівського села, зокрема зафіксовано обряд прощання з померлим, вказано фрагменти народних голосінь, наголошено на необхідності вінчання як умови узаконення шлюбу. Але продемонстровано й те, як війна руйнує ритуал і пов'язані з ним ціннісні пріоритети: хлопця, який для поховання батька відлучився із загону народного ополчення, розстріляли.

Опозиційний вимір до мілітарного простору утворюють топоси природи й культури. Вони означають духовні цінності, сталість і довершеність буття. Афектація головного героя природою прописана насамперед у «Домі над кручею», що надає ідилічного звучання картинам сімейного побуту й увиразнює цивільний міф. Автор задає потужний мистецький дискурс: сторінки творів рясніють цитатами й алюзіями. Молодий Ремез прагне знайти людей, із якими можна поговорити про Мопассана і

Шопенгауера, порівнює себе з персонажами оповідань Купріна й Джека Лондона, читає поезії Рильського, співає українських пісень, звертається до Котляревського, описуючи дівочу вроду. Попри те, що героя звинувачують у надмірному захопленні літературою: «Самі цитати. І уява, ніби в житті все має бути так, як у книжці» [6:62] – у художньому слові він шукає порятунку у межових ситуаціях: зазнавши від партизан фізичного насильства, на «червоному святі» декламує баладу Грінченка, аби не чути заідеологізованих фраз і

врятувати себе від моральних терзань. Мистецтво як оберіг духовного протистоїть вектору війни.

Отже, мілітарний дискурс діалогії І. Качуровського «Шлях невідомого» і «Дім над кручею» утворює альтернативну модель пам'яті про Другу світову війну, що протистоїть соціалістичному проекту. Діаспорний письменник підриває міфи, засадничі для радянського концепту війни. У центрі уваги автора – травматичний досвід, представлений натуралістичними картинками, у яких домінують топоси болю, страху, насильства, смерті. Але автор зміщує акценти в онтології, надаючи перевагу життю як найвищій цінності, а не героїчній смерті в ім'я тоталітарних ідеологем. Проблема війни в діалогії супроводжується складним комплексом питань національного, соціального та морально-етичного буття. І. Качуровський свідомо дотримується цивільної стратегії та розгортає військовий наратив у національному просторі українського села. Набуває переосмислення бінарна опозиція ворогів і героїв, яку суттєво коригує різноаспектний образ жертви, що засвідчує антимілітарну стратегію творів. Письменник руйнує традиційну в соціалізмі наративну модель та обирає першоособовий виклад і рефлексивного оповідача-інтелігента. Розширено й жанрову палітру текстів – поєднано елементи авантюри та інтелектуально-психологічної прози. Полемізуючи з радянським канонам, І. Качуровський піддає профанації сакралізоване мілітарне.

Література

1. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – Київ-Дніпропетровськ : Ліра, 2012. – 508 с.
2. Гриневич В. Український вимір війни та пам'яті про неї / В. Гриневич // Сучасні дискусії про Другу світову війну: зб. наук. статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Л. : ЗУКЦ, 2012. – С. 50–64.
3. Дзюба-Погребняк О. Перша світова війна в літературах південних слов'ян / О. Дзюба-Погребняк. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 496 с. – (Сер. «Бібліотека супротиву, бібліотека надії»).
4. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія / І. В. Захарчук. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
5. Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное / Р. Кайуа // Пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. – М. : ОГИ, 2003. – 296 с.
6. Качуровський І. Дім над кручею / І. Качуровський. – Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1956. – 264 с.
7. Качуровський І. Шлях невідомого / І. Качуровський. – Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966. – 160 с.
8. Набитович І. Концепт війни у прозі Олеса Гончара, Івана Багряного та Ігоря Качуровського: осциляція між *sacrum* та *profanum* / І. Набитович // Набитович І. Універсум *sacrum*'у в художній прозі (від модернізму до постмодернізму) : монографія / І. Набитович. – Дрогобич-Люблін, 2008. – С. 413–426.
9. Сорока П. І. Психологічна проза Ігоря Качуровського / П. І. Сорока. – Тернопіль : Тайп, 1998. – 133 с.